

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MORFOLOJİ YOLLA YARANAN DİPLOMATİK LEKSİKA

Dövlətimiz müstəqilliyini elan etdiyi gündən beynəlxalq aləmdə öz mövqelərini möhkəmləndirməyə başladı. Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində atılan strateji addımlar diplomatik əlaqələrin genişlənməsinə, bu da öz növbəsində ölkənin beynəlxalq arenada nüfuzunun artmasına səbəb oldu. Azərbaycan Respublikasının bir sıra dünya dövlətləri ilə sıx diplomatik əlaqələri mövcuddur. Bu dövlətlər sırasında Amerika, İngiltərə, Almaniya, Fransa, Çin, Misiri və s. sadalamaq olar ki, bu ölkələrin hər birində Azərbaycan səfirlikləri fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda dövlət paytaxtında da xarici dövlətlərin səfirlikləri açılıb, gündən-günə də çoxalmağa davam edir.

1992-ci ildən BMT-də Azərbaycan nümayəndəliyi fəaliyyət göstərir və dövlətimiz Millətlər Təşkilatının tamhüquqlu üzvüdür. Həmin ildən də Azərbaycan Respublikası Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinə, İslam konfransı təşkilatına, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına və başqa bir neçə beynəlxalq təşkilatlara qəbul edildi (3, s. 3).

Daim inkişaf edən və durmadan artan beynəlxalq əlaqələr Azərbaycan diplomatik leksikasının yaranmasına və genişlənməsinə şərait yaradır. Digər tərəfdən elmin və texnikanın sürətli inkişafı ilə bağlı güclü informasiya axını da xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, bu axın da dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində əvəzsiz rol oynayır.

Diplomatiya ilə bağlı terminlərin Azərbaycan dilində ekvivalentinin olmaması bu sahə ilə bağlı yazışmaların aparılmasında çətinliklər doğurur. Əvvəlki illərə nəzər yetirəndə dilimizdə diplomatik yazışmalarla bağlı kifayət qədər boşluqlar olduğunu görürük (1, s. 6). Bu cəhətdən diplomatiya sahəsi ilə bağlı sənədlərin, yazışmaların, terminlərin hərtərəfli və sistemli şəkildə araşdırılması qarşımızda duran mühüm məsələlərdən biridir. Çağdaş dövrdə diplomatik münasibətlərdə dil sərbəstliyi var. Belə ki, hər bir dövlət öz danışıqlarında və yazışmalarında rəsmi dövlət dilindən istifadə edir və zamanın tələbi kimi bu təbii qarşılıdır. Bu halı dövlətlər arasında bərabərlik prinsipinin gerçəkləşməsi kimi də qiymətləndirmək olar (1, s. 15).

Azərbaycan dilində diplomatik terminologiya həm dilin öz daxili imkanları hesabına, həm də alınma sözlər hesabına formalaşır. Diplomatik terminlər yaranarkən bir çox üsullardan istifadə olunur: leksik-semantik üsul, morfoloji üsul, sintaktik üsul, kalka üsulu, abreviatur üsulu. Leksik-semantik üsul dedikdə sözlərə yeni məna, məzmun yükləmək kimi başa düşülür, yəni sözlərin mənası xüsusiləşir, genişlənərək başqa məna kəsb edir. Sintaktik üsul dedikdə isə iki və daha artıq sözün birləşərək mürəkkəb vahidlər əmələ gətirməsi kimi başa düşülür. Abbreviatur isə dil vahidlərinin ümumi məzmununu saxlamaqla daha qısa ifadələr şəklində əvəz etmək üsuludur. Kalka üsulu hərfi tərcümə kimi də başa düşülür, yəni müəyyən dildə olan bir söz digər dilə məxsus sözlərin quruluşu kimi formalaşır. Morfoloji üsul şəkilçilərin köməkliyi ilə yaranan diplomatik terminlərin ən geniş yayılmış üsullarından biridir. Bu üsulla yaranan terminlər həm milli, həm də alınma şəkilçilər hesabına formalaşır. Diplomatiya terminlərinin yaranmasında aşağıdakı milli şəkilçilər fəal iştirak edir: -lık, -lik, -lük, -lük/luq, luq. Bu şəkilçi adlardan ad və ya sifət düzəldərək mücərrəd mənalı diplomatik terminlər yaradır. Dilimizdə bu şəkilçi vasitəsi ilə əmələ gələn diplomatiya sahəsinə aid terminlər üstünlük təşkil edir. Məsələn: Birlik- Böyük Britaniya imperiyasının dağılması nəticəsində yaranan və 49 ölkənin də daxil olduğu birlikdir (2, s. 171). Bitərəflilik- hər hansısa dövlətin xüsusi beynəlxalq hüquqi statusa malik olmasıdır. İki cür bitərəflilik mövcuddur. Birincisi, müharibə zamanı bitərəflilikdir, ikincisi isə daimi bitərəflilikdir.

Eksterritoriallıq – toxunulmazlıq hüququ mənasına gəlir, yəni hər hansı bir dövlətdə olan diplomatik şəxslərin həmin ölkənin qanunlarına deyil, ancaq öz ölkəsinin qanunlarına tabe olmasıdır (2, s. 251). İrqiçilik- bu termin bu və ya digər irqə mənsub olan insanların qeyri-bərabərliyi. Elmi bir əsasa söykənməyən baxışlar bucağıdır. Piratlıq – başqa bir adı da quldurluqdur. Diplomatik termin baxımından beynəlxalq xarakterli cinayət hesab olunur. Qəyyumluq – mənası havadar, hami olub, hər hansısa bir dövlətin xarici əlaqələrinin qurulmasını, öz ərazi bütövlüyünün müdafiəsini başqa bir dövlətə həvalə etməsidir. Səfirlik- diplomatik nümayəndələrin idarə etdiyi diplomatik orqandır. Suverenlik- bir dövlətin öz daxili və xarici siyasət məsələlərində heç bir dövlətdən asılı olmaması. Vasitəçilik- diplomatik terminin mənası beynəlxalq miqyasda olan mübahisələrin sülhlə həll olunması üsullarındandır. Vətəndaşlıq- dövlətlə hüquqi bağlılığı olan fiziki şəxsə deyilir.

-çı, -çi, -çu, -çü – isim düzəldən şəkilçi kimi termin yaradıcılığında geniş istifadə olunur. Məsələn: Məruzəçi – elmi konfransın işi barəsində yığcam, qısa xülasəni təqdim eləyən, hazırlayan insandır. Müşahidəçilər – beynəlxalq konfransların və tipli digər forumların işində məhdud sayda iştirak edən nümayəndələrdir.

-ma, -mə - diplomatik termin yaradıcılığında feldən isim düzəldən məhsuldar şəkilçilərdən biridir. Məsələn: Hücumetmə - çağdaş beynəlxalq hüququn başlıca formalarındandır. Hər hansı dövlətin ərazi toxunulmazlığına qarşı qüvvə tətbiq etməkdən çəkindirir. Milliləşdirmə - kiməsə məxsus şəxsi, özəl mülkiyyətin dövlət mülkiyyətinə keçməsi vəziyyətidir. Paraflama – bu termin imzalama üsulu mənasına gəlir. Danışığa gələn nümayəndələrin razılaşdığını göstərən ilkin imzalama üsuludur (2, s. 422). Qarşdırma – dövlətlərarası hərbi münaqişə yaratmaq təhlükəsidir.

-lı, -li, -lu, -lü – Bu şəkilçi ilə yaranan diplomatik terminlər söz birləşməsi şəklində olur və həmin birləşmənin birinci tərəfi kimi çıxış edir. Məsələn: ikipalatalı, birtərəfli, rütbəli, muzdlu və s.

¹⁵ AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertantı. seide1990es@icloud.com

-ıq, -ik, -uq, -ük – isim və sifət düzəldən məhsullar milli şəkilçidir. Məsələn: Barışq – iki vuruşan tərəf, və ya bir neçə vuruşan tərəflər arasında hərbi əməliyyatların razılaşma yolu ilə müvəqqəti dayandırılmasıdır.

-laşma şəkilçisi dilimizdə az işlənən şəkilçi olsa da, bu şəkilçi ilə əmələ gələn diplomatik terminlər mövcuddur. Məsələn: Anlaşma- hər hansı iki dövlət arasında bir-biri ilə razılığa gələrək saziş bağlamaqdır.

Alınma şəkilçilər hesabına morfoloji yolla yaranan diplomatik terminlər də dilimizdə üstünlük təşkil edir.

-namə Diplomatik termin yaradıcılığında məhsuldar şəkilçilərdən biridir. Məsələn: Bəyannamə - dövlətlərin daxili və xarici siyasətlərinin əsas prinsiplərini bildirən və yaxud konkret məsələyə dair münasibətlərini əks etdirən birtərəfli, ikitərəfli, çoxtərəfli bəyanatdır. Buraxılışnamə - bəzi ölkələrdə hər hansısa diplomatik nümayəndə heyəti akkreditə edildiyi zaman, akkreditə olunduğu Dövlət başçısı akkreditə etmiş olan ölkənin rəhbərinə buraxılışnamə adlandırılan sənədi göndərir. Etimadnamə - ölkə başçısının özünə səfir təyin edərək onu xarici dövlətə akkreditə edən sənəd formasıdır.

-iyyət Bu şəkilçi ilə bağlı da dilimizdə kifayət qədər nümunələr mövcuddur. Məsələn: Fövqəladə vəziyyət – inzibati hüquqi rejim növü olub, xüsusi hüquqi durumdur.

-iya Diplomatik termin yaradıcılığında iştirak edən bu şəkilçi daha çox iş, hal, hərəkət bildirən terminlər yaradır. Məsələn: Demilitarizasiya – müəyyən beynəlxalq sazişlər əsasında hər hansısa bir dövlətə hərbi qüvvələr, eyni zamanda hərbi sənaye yaratmağın qadağan edilməsidir (2, s. 209). Diplomatiya- hər hansısa bir dövlətin xarici siyasətini yürütmək üçün, öz dövlətinin mənafehinə qorumaq adına hökumət başçısının və xarici işlər üzrə orqanların rəsmi formada fəaliyyətidir. Federasiya - hüquqi baxımdan siyasi müstəqilliyi olan bir neçə dövlətin vahid ittifaq formasında birləşməsidir. Oliqarxiya – ölkənin çox kiçik bir hissəsinin hökmranlıq etməsidir.

-izm – bu şəkilçi latın mənşəli olub, diplomatik terminlərə ictimai-siyasi məzmun verir. Belə ki, həmin şəkilçi vasitəsi ilə yaranan diplomatik terminlər elm, məfkurə, quruluş, dünyagörüşü ilə bağlı ictimai-siyasi cərəyanları ifadə edir. Məsələn: İzolyasionizm – bu terminin mənası özünü təcrid siyasətidir. ABŞ-ın xarici siyasətiylə bağlı yaranan diplomatik termdir (2, s. 352). Parlamentarizm – dövlət başda parlament olan idarəetmə üsuluyla idarə olunur. Proteksionizm – inkişaf etmiş olan ölkələrdə iqtisadiyyatın inkişafı naminə, xarici bazarların genişləndirilməsi üçün dövlətin keçirmiş olduğu siyasətdir (2, s. 429). Revanşizm- təcavüzə uğrayan dövlətin yenidən müharibəyə hazırlıq siyasətidir.

Sadaladığımız morfoloji üsulla yaranan sözlərə nəzər yetirdikdə görürük ki, burada şəkilçilər sona artırılmışdır. Lakin sözün önünə artırılaraq termin yaradan şəkilçilər də kifayət sayda mövcuddur. Həmin şəkilçilərə pro, pre elementlərini nümunə göstərə bilərik. Məsələn: proporsional - həcm, tutum, hissəciklərin tamla düzgün nisbəti, prosedura - istənilən bir işin gedişinin rəsmi şəkildə müəyyən olunmuş qaydaları, preambula - hansısa hüquqi sənədin, müqavilənin izahedici giriş hissəsidir.

Ümumi bir nəzər yetirdikdə görürük ki, diplomatik əlaqələr genişləndikcə dilimizə daxil olan diplomatik terminlərin də sayı gündən- günə artmaqdadır. Bu terminlərin yaranmasında milli və alınma şəkilçilər mühüm rol oynayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəfərov V.B. Diplomatik yazışma. Bakı: Elm, 1997, 106 s.
2. Diplomatiya Ensiklopedik lüğət. Bakı: Diplomat nəşriyyatı, 2005, 578 s.
3. Sadıxov F. Diplomatiya və diplomatik xidmət. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 115 s.

Açar sözlər: diplomatik leksika, diplomatik termin, morfoloji üsul, milli şəkilçilər, alınma şəkilçilər.

Key words: diplomatic lexicon, diplomatic term, morphological method, national suffixes, derived suffixes.

Ключевые слова: дипломатическая лексика, дипломатический термин, морфологический метод, национальные суффиксы, производные суффиксы.

Xülasə

Çağdaş dövrdə Azərbaycan qırx dörd beynəlxalq və regional təşkilatın üzvüdür. Bundan başqa yüz əlli altı ölkə ilə diplomatik əlaqələr qurmuş, xaricdə iyirmi bir səfirliyi, beş daimi nümayəndəliyi, iki baş konsulluğu, iki fəxi konsulluğu mövcuddur. Bütün bu göstəricilərin diplomatik leksikanın inkişafına təsiri danılmazdır. Məqalədə Azərbaycan Respublikasının genişlənməkdə olan diplomatik əlaqələrindən, həmin əlaqələrin diplomatik termin yaradıcılığına təsirindən bəhs edilmişdir. Diplomatik leksikanın yaranma üsullarına toxunulmuş, hər biri haqqında qısa informasiya verilmişdir. Morfoloji üsulla yaranan qırxa yaxın diplomatik termin araşdırılmış, hər birinin leksik mənalari öyrənilərək geniş təhlilə cəlb olunmuşdur.

Summary

Currently, Azerbaijan is a member of forty-four international and regional organizations. In addition, it has established diplomatic relations with one hundred and fifty-six countries, twenty-one embassies, five permanent representations, two consulates, and two official consulates abroad. The impact of all these indicators on the development of the diplomatic lexicon is undeniable. The article talks about the expanding diplomatic relations of the Republic of Azerbaijan and the influence of those relations on the creation of diplomatic terms. The methods of formation of the diplomatic lexicon were touched upon, and brief information was given about each of them. About forty diplomatic terms created by the morphological method were investigated, the lexical meanings of each were studied and involved in extensive analysis.

Резюме

В настоящее время Азербайджан является членом сорока четырех международных и региональных организаций. Кроме того, она установила дипломатические отношения со ста пятьдесят шестью странами, имеет двадцать одно посольство, пять постоянных представительств, два консульства и два официальных консульства за рубежом. Влияние всех этих показателей на развитие дипломатического лексикона неоспоримо. В статье говорится о расширении дипломатических отношений Азербайджанской Республики и влиянии этих отношений на создание дипломатических условий. Были затронуты методы формирования дипломатического лексикона и дана краткая информация о каждом из них. Было исследовано около сорока дипломатических терминов, созданных морфологическим методом, изучены и подвергнуты обширному анализу лексические значения каждого.

Rəyçi: F.e.d., prof. Sayalı Allahverdi qızı Sadıqova